

UOT 930: 37.016**TARİX FƏNNİ VƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA****Mətanət S.MƏMMƏDOVA ***

Tarixin tədrisi zamanı fənlərarası əlaqələrə müraciət etməyin tədris prosesinin formalaşmasında, kursun səmərəliliyinin yüksəldilməsində, təhsilalanların səmimiyyət və müstəqilliyinin artırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Tarixin integrativ tədrisi tarixi hadisələrə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı izləyir və onun daha aydın, təfərrüatlı başa düşülməsini təşviq edir.

Tarix elminin texniki, humanitar və təbiət məsələləri ilə sıx əlaqəsinin araşdırılması zamanı fənlərarası əlaqənin, tarixin digər elmlərlə əlaqəsi və integrasiyasının az öyrənilməsi başa düşülür. Məqalədə Sovet, xarici və yerli müəlliflərin mövzu ilə bağlı əsərləri təhlil ediləcək, bacarıqları artırmağın yolları araşdırılaraq, onların təsnifatlarının öyrənilməsinin daha ətraflı təhlilləri veriləcəkdir.

Açar sözlər: İnteraktiv, integrasiya, tarix elmi, kontekst, təhsil

Giriş. XXI əsr texnologiya əsri olduğu kimi, həm də elmlərarası, fənlərarası integrasiya əsridir. Müasir dövrümüzdə elmlər arasında sərhəd olmadığı kimi, fənlər arasında da sərhəd yoxdur. Ayrı-ayrı fənlərin, xüsusilə tarixin tədrisi zamanı fənlərarası əlaqələrə müraciət etmək tədris prosesinin səmərəli qurulmasında, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, öyrənmələrin fəallığının və müstəqilliyinin artırılmasında böyük rol oynayır. İnteqrasiya təhsilalanların praktik, elmi-nəzəri hazırlığını artırmaqda, məntiqi və tənqidi anlayışları ümumiləşdirmək bacarıqlarını təkmilləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil materialının fənlərarası əlaqəsini öyrənmək tədris fəaliyyətinin ümumi priyomları, tədris metodlarının interaktiv inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Tədris materialının məzmunu və əqli əməyin keyfiyyəti ilə fənlərarası əlaqə, təhsilalanların bilik fəaliyyətinin elmi əsaslar üzərində qurulmasına imkan verir. Bu da onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, reallığın təməl problemlərinin dərinədən öyrənilməsi üçün maariflənmələrinə, zəkali mütəxəssislərin hazırlanmasına kömək edir. Fəndən və fənlərarası integrasiyadan öyrənilən anlayışları, mövzuları və ya hadisələri inkişaf etdirərək tədris təmin edilir. İnteqrasiya, orta və ya ali təhsildə, bütün mövzular arasındakı əlaqəni bu və ya digər materiallarla təmin edərək, demək

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent, matanatmammadova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-8100-6719

olar ki, onları “görünməz tellərlə” birləşdirir. Tarix elmi bu baxımdan ən inteqrativdir, çünki tarixi kontekstdən yanaşaraq, arzu olunan elmlə əlaqə qurmaq mümkündür. Tarixlə əsas və köməkçi elmlər arasındakı əlaqəni araşdıraraq, kainatın, insan inkişafının tarixi qanunauyğunluğunu təyin etmək mümkündür. Tarixin inteqrativ tədrisi tarixi hadisələrə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı izləyir və onun daha aydın və təfərrüatlı başa düşülməsini təşviq edir. Fənlərarası əlaqələrə dair Azərbaycan, dünya alimlərinin tədqiqat işləri və monoqrafiyaları xüsusi maraq doğurur. Tarix elminin texniki, humanitar və təbiət məsələləri ilə sıx əlaqəsinin araşdırılması zamanı məktəblərdəki fənlərarası əlaqənin, tarixin digər elmlərlə əlaqəsi və inteqrasiyasının az öyrənilməsi başa düşülür. Məqaləni yazmaqda məqsədimiz tarixin dünyadakı elmlərlə və Azərbaycan təhsilində digər fənlərlə fənlərarası əlaqəsini və inteqrasiyasını araşdırmaq, tarixin tədrisi prosesinin səmərəli qurulmasına nail olmaq, təhsil alanların əldə etdikləri bilikləri analiz və sintez etmək bacarıqlarını, kompetensiyaları artırma yollarını araşdırmaqdır.

Tarix fənni və fənlərarası inteqrasiya. Beynəlxalq təhsil sistemində sürətli inteqrasiya Azərbaycanda təhsilin yeni bir istiqamətdə inkişafını təmin edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil modellərinin Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil pilləsində tətbiqi təhsil nailiyyətlərinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Əsas məqsəd təhsilalanlara bir-biri ilə inteqrativ bağlılıqda olan fənlər haqqında ətraflı məlumat vermək, onlarda lazımi bacarıqların formalaşdırılmasında inteqrasiyanın rolunun əhəmiyyətli dərəcədə böyük olduğunu vurğulamaqdır. Onlar gerçəkliyi başa düşmək və qiymətləndirmək, analitik və sintetik yanaşmanı ahəngdar şəkildə təşkil etmək, tarixi qanunauyğunluqları dərk etmək üçün inteqrasiyanın mahiyyətini anlamalıdır. Müasir təhsil sistemində nəzəri cəhətdən səmərəli olan Azərbaycan təhsilinə mütərəqqi təcrübələr, yenilikçi fikirlər, təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni perspektivlər və yanaşmalar gətirilmişdir. Təhsil sistemimizdə məqsədyönlü islahatların aparılmasıyla təhsilimiz dünya təhsil sisteminin uyğun standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. 19 iyun 2009-cu il tarixli "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının 833 - IIIQ nömrəli Qanununda göstərilən on bir prinsipdən biri təhsilə inteqrasiya prinsipidir [1]. Bu prinsip milli zəminə, humanitar dəyərlərə əsaslanan dünyəvi bir təhsil sisteminin qurulmasını əsaslandırır, təhsilin prioritet sahəyə çevrilməsini vacib bir vəzifə olaraq qəbul edir. Bu vəzifələrin icrası Azərbaycan təhsil sisteminin qloballaşan dünyamızda beynəlxalq təhsil sistemində uğurla inteqrasiyasına və yeni keyfiyyət səviyyəsinə çatmasına xidmət edir. Təhsil prosesinin düzgün və effektiv təşkili təhsilalanların fərdiliyini və müstəqilliyini artırmaq üçün vacib komponentdir. Təhsil prosesindəki fənlərarası əlaqələr bugün elm, istehsal və ictimai həyatda yaşanan inteqrasiya proseslərinin konkret ifadəsidir. Bu, təhsilalanların idrak səmərəliliyini, müstəqilliyini və ümumiləşdirmə qabiliyyətini artırır, eyni zamanda onların idrak fəaliyyətinin, məntiqi və tənqidi təfəkkürünün inkişafına stimül verir. Fənlərarası inteqrasiya, müxtəlif elmlərdən öyrənilən anlayışları,

mövzuları, hadisələri inkişaf etdirərək, təlimat verir. İnteqrativ dərslərdə inteqrasiya olunmuş elm, ona kömək etmək üçün seçilmiş materiallar daha dərin, geniş və daha aydın bir mənimsəmə ilə təmin olunur. Tarix elmi bu baxımdan ən inteqrativ elmdir, çünki tarixə kontekstdə baxaraq, istədiyiniz elmlə əlaqə qurmaq mümkündür.

Tarix həm əsas fənlərlə-fəlsəfə, ədəbiyyat, fizika, kimya, coğrafiya, dilçilik, biologiya, astronomiya, riyaziyyat və s., həm də köməkçi elmlərlə - arxeologiya, numizmatika, arxeoqrafiya, demoqrafiya, toponimika və s. əlaqəlidir, yəni inteqrasiyası mümkündür. Fənlərarası əlaqələri araşdıraraq, kainatın insan inkişafının tarixi qanunauyğunluğunu təyin etmək mümkündür. Tarix elminin texniki, humanitar və təbii məsələlərlə sıx əlaqəsinin yoxlanılması zamanı onun digər elmlərlə əlaqəsinin və inteqrasiyasının daha az öyrənilməyi başa düşülür.

XX əsrin 50-60-cı illərində dünya təhsil sistemində başlayan inteqrasiya məsələsi əsrin sonunda Azərbaycanda geniş araşdırılmağa başladı. M.Əmirovun müəllifi olduğu dərslikdə, A.Süleymanovanın kitabında, A.Əhmədova və E.Abbasovun tədqiqatlarında, Z.Veysovanın kitabında, Abdulla Qəhrəmanovun Orta məktəb üzrə fənn müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin 2-ci modulu üzrə, "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materiallarında, A.O.Mehrabovun elmi əsərində inteqrasiyanın inkişafı və tətbiqetmə problemləri bu və ya digər dərəcədə təhlil olunmuşdur [2, 29; 3, 274; 4, 37-39; 5; 6; 7].

XX əsrin 50-ci illərində SSRİ-nin ilk süni peykinin kosmosa göndərilməsi dünyanın, xüsusən Amerikanın təhsilə olan münasibətini kökündən dəyişdirdi. ABŞ-ın təhsilə baxışındakı dəyişikliklər digər ölkələrə də ciddi təsir göstərdi, prioritetlik və inteqrasiyanın istiqaməti bu sahəyə yönəldildi. 1959-cu ildə Türkiyə Amerikadakı müəllimlərin təcrübələrini bölüşmək məqsədi ilə oraya mütəxəssis qrupu göndərdi, eyni zamanda 1964-cü ildən etibarən yeni bir təhsil modeli hazırlamağa və tətbiq etməyə başladı. Yeni proqramların tərtibində 30 fərqli ölkədə: İngiltərə, İrlandiya, Avstriya, Belçika, Bolqarıstan, Çexoslovakiya, Finlandiya, Yunanıstan, Almaniya, İtaliya, ABŞ, İsrail, Hollandiya və s. hazırlanan müxtəlif təlim proqramlarından istifadə edilmişdir. Azərbaycan, Ukrayna, Rumıniya, Makedoniya, Danimarka və Türkiyə ilə birlikdə Qazaxıstan, Moldova da bu yeni təlim sənədlərindən faydalanmış və yeni təhsil proqramları hazırlamışlar.

İnteqrasiya latın dilində bir hissə, hissələrin tam bir şəkildə birləşməsi anlamına gəlir. İnteqrativ təlim modelində fərdin inkişafına və müstəqilliyinə xüsusi diqqət yetirilir, onun şəxsiyyət kimi inkişafına böyük əhəmiyyət verilir. İnteqrativ təlim modelinin vacib xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: təhsilənlər yüksək üstünlüklərə malikdirlər - fərdi inkişaf, cəmiyyətdəki öz mövqelərini dərk etməkdə müstəqillik; alternativ tədris metodlarından və müxtəlif tədris vasitələrindən istifadə etmək; təhsilənlərin şəxsiyyətə və sosial dəyərlərə hörmətə görə idarə olunması; seçilmiş təlim texnikalarının fərdi ehtiyaclar çərçivəsində həyata keçirilməsi; təhsildə hansı pedaqoji məqsədin yerinə yetirilməli

olduğunun aydın şəkildə başa düşülməsi.

İnteqrasiya təhsil prosesini yaxşılaşdırır və fənlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni və asılılığı dərinləşdirməyə xidmət edir. Fənlərarası münasibətlər çox yönlü bir problemdir. İnteqrativlikdə, böyüyən gənc nəslin normal inkişafını təmin etmək üçün onlar yalnız müəyyən teoremləri mənimsəməli, analiz, sintez etməyi, tədris prosesi ətrafında birləşməyi bacarmalıdırlar. Bu problemlər həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuş, elmi diferensiasiyaya və inteqrasiya prosesi, tədris materiallarının məzmunu, mövzuların koordinasiyası kimi məsələlər müxtəlif dövrlərdə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Müxtəlif fənlər arasında əlaqələrin yaradılması problemi İ.Herbert, A.Distervarq və K.D.Usinski tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. İ.Herbert ilk dəfə olaraq fənlərarası əlaqələrin qurulmasının zəruriliyini psixoloji cəhətdən əsaslandırmağa çalışmış, coğrafi biliklərin çox intizamlı əlaqələrinin qurulması üçün əhəmiyyətini ortaya qoymuş və bu məqsədlə təhsilin mərhələlərini əsas götürmüşdü. K.D.Uşinski də fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsinin zəruriliyi barədə psixoloji və pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış fikir "tamamlanmış dünyagörüşünün" formalaşmasına xidmət edir.

XX əsrin ikinci yarısında fənlərarası əlaqə problemi alimlər və metodistlərin diqqətini daha çox cəlb etdi. Bu əlaqələrin səmərəli idarə olunmasının tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, təlim prosesində fənlərarası əlaqələrin qurulmasında vacib bir vasitə olmasının zəruriliyi əsas amil kimi qəbul edilməyə başladı. Azərbaycan Respublikasında da bir sıra metodistlər, pedaqoqlar tətbiqi son dərəcə zəruri olan və ümumiyyətlə, böyük didaktik əhəmiyyət kəsb edən fənlərarası əlaqəni təlimin başlıca məqsədi hesab etdilər. Fənlərarası inteqrasiyanı didaktik prinsiplər kateqoriyasına daxil etməyi məqsəduyğun sayan metodistlər sırasında A.A.Abbasadə, B.A.Əhmədov, R.S.Əliyev, H.Hacıyeva, N.M.Kazımov, Y.Ş.Kərimov [8], M.M.Mehdizadə, M.M.Məmmədov, Ş.A.Mikayılov, Z.I.Qaralov, Z.M.Zeynalov və başqalarının adlarını çəkmək olar. M.M.Mehdizadəyə görə, "fənlərarası əlaqələr tədris proqramına, tədris proqramının və dərslərlərin quruluşuna, təhsilin məzmununa, metod və formaların seçilməsinə aktiv şəkildə müdaxilə edir" [9, 21]. Fənlərarası inteqrasiya biliklərin bacarıqlara çevrilməsində, təhsilənlərin kompetensiyalara malik olmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Skatkinin də qeyd etdiyi kimi "... şagirdlərə dünyanın müasir elmi mənzərəsini formalaşdırmağa imkan verilməlidir. Dünyaya belə bir baxış yalnız gerçəkliyin analitik və sintetik icmalının təhlili ilə şagirdlərin xəyalında qurula bilər" [10, 33]. M.M.Əmirovun bu sahədə araşdırması da diqqət çəkir. Ona görə "fənlərarası əlaqələr: müxtəlif biliklərin mənimsənilməsi metodu (reproduktiv, axtaran, yaradıcı); təbiiqətmə metodu (kurslararası, elm, fənlərarası); elmlərin əlaqə metodu (bir tərəfli, iki tərəfli, çoxtərəfli); iş qaydalarına (fərdi, qrup, kollektiv) görə müxtəlif olacaqdır" [11].

İnteqrasiyanın tətbiq olunduğu təhsil sahəsi bu istiqamətdə dəyişikliklər aparmağa, yeniliklər tətbiq etməyə, həm də islahatların apatılması ilə təhsildə yeni yanaşmaların ortaya çıxmasına təkan verir. Yeni cəmiyyətin yeni tələbləri təhsil daxil olmaqla insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Sürətli

informasiya texnologiyaları və insan münasibətləri, onların perspektivləri və mədəniyyətləri arasındakı münasibətlərin intensivliyi hadisələri alternativ perspektivlərlə qiymətləndirmə imkanlarını artırır.

Tarixi proses həmişə global baxımdan ölçülür və müxtəlif aspektlərdən yerli mədəniyyətlərin öyrənilməsinə qədər həll olunur. Bu da öz növbəsində tarixdə subyektiv anlayışların yaranması üçün bir mühit yaradır, tarixin əsas kateqoriyaları olan zaman, məkan, dövlət, mədəniyyət, tarixi şəxsiyyət, inkişaf kimi anlayışların mahiyyətinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də tarix elminin qarşılaşdığı ən böyük problem, proseslərə yanaşma mövzudur. Amerikalı filosof John Dewey deyir: "Bizdə sadəcə riyaziyyat və ya sadəcə fizika və ya sadəcə öz tarix dünyamız yoxdur." [12, 12]. Ümumiyyətlə, elmlər arasında əlaqələrin mövcudluğu qədimdir. Tarixin tədrisində müxtəlif elmlərlə əlaqə qurarkən tarixin köməkçi fənlərinə də - Arxeologiya, Etnoqrafiya, Numizmatika, Heraldika, Demoqrafiya, Arxeoqrafiya və s... müraciət etmək lazımdır. Tarix ilə dilçilik arasındakı əlaqədən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bir cəmiyyətin dilini bilmək tarixi tədqiqatlar üçün kifayət deyil, dildə istifadə olunan mətnin xüsusiyyətlərini bilmək də vacibdir. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, sənədləşmədə rəsmi dil olan rus dilini, Kiril əlifbasını öyrənmək lazımdır ki, o dövrə aid olan tarixi sənədləri təhlil və tədqiq etmək mümkün olsun. Ancaq çox vaxt bununla bitmir; coğrafi məkan hər hansı bir işğalçı tərəfindən işğal edildikdə, onun dili anlayışlar, neologizmlər şəklində cəmiyyətə yerləşdirilir. Azərbaycanda ərəb, fars sözlərinin, sovet dövründəki rus terminlərinin cəmiyyətimizdə uzun müddət işlək sözlər kimi yer tutması, öyrənilməsi fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir.

Tarix təhsili tarixi həqiqətlərə söykənsə, bu məlumatlardan faydalanmaq üçün yazıların tanınması və xüsusiyyətləri ilə məşğul olan elmə - paleoqrafiyaya böyük ehtiyac var. Tarixə kömək edən elmlərdən biri də epiqrafikadır. Epigrafika, tarixin müəyyən dövrlərini əhatə edən faktları və hadisələri ortaya qoymağa, müxtəlif dövrlərə aid olan kitabələrin oxunuşunu həyata keçirməyə xidmət edir. Epigrafik abidələr tarixi hadisələrin əyani görüntüsünü yaratmağa kömək edir. Heraldika möhürlər, emblem və işarələri fərqləndirən bir elm sahəsi olaraq köməkçi tarix fənni kimi özünəməxsusluğu ilə seçilir, tarixi məlumatlara əsaslanan möhürləri oxumağı asanlaşdırmaqda tarixçiyyə birbaşa kömək edir. Coğrafi adların mənşəyini araşdıran bir elm olan Toponimikaya məxsus olan əsas xüsusiyyət tarixi yer adlarının mənşəyini, mövcudluğunun səbəbini və şərtlərini araşdırmaqdır. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərini öyrənərkən, Şamaxı, Bərdə, Təbriz və s. kimi şəhər və yer adlarının mənası toponimika əsasında aydınlaşdırıla bilər. Köhnə sikkələrin tədqiqi və araşdırılmasını həyata keçirən numizmatika tarix elminin köməkçi sahələrindən biridir. Tarixin tədrisində müəyyən dövrlərin qədim pullarını və sikkələrini təyin edərkən, numizmatikanın verdiyi məlumatlardan faydalanmaq mümkündür. Bu faktlar əsasında bu dövlətin daxili və xarici siyasəti, iqtisadi-sosial vəziyyəti, mövqeyi barədə ətraflı məlumat əldə etmək olur. Arxeologiya qədim dövrü

araşdırmaq üçün aparılan qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılan maddi-mədəniyyət nümunələrini, məişət və bəzək əşyalarını, silahları və digər tapıntıları araşdırır. Tarix elmi arxeologiyaya istinad edərək, tapılan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tarixi faktların təhlilini həyata keçirir. Bu nümunələr həm tarixi, həm də mədəni baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Etnoqrafiya və etnologiya tarix elminə bütün tarixi dövrdə mövcud olan ayrı-ayrı xalqların tarixini araşdıraraq çoxlu məlumat verir. Mövcud biliklər əsasında tarix elmi bu xalqların tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin, adət-ənənələrinin, fərqli cəhətlərinin, mədəniyyətlərinin və bir çox başqa məlumatların araşdırılmasını və təhlilini həyata keçirir. Mövcud biliklər müxtəlif xalqların müqayisəli təhlilində də böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, tarixin gedişində, cəmiyyətin inkişafında tarixi elementlərin və hadisələrin yaradılması tarixi amillərin, hadisələrin, faktların daha aydın şəkildə başa düşülməsinə kömək edir.

Tarix elminin bütövlüyü üçün tarixi həqiqətləri və hadisələri anlamaqda tələb olunan əsas sahələrdən biri fəlsəfə elmidir. Fəlsəfə ayrı-ayrı tarixi dövrlər və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını, müəyyən tarixi hadisələr arasındakı münasibətləri üzə çıxarmaqda mühüm rol oynayır. Hadisələrə fəlsəfi yanaşma, gənc nəslin induktiv və deduktiv şəkildə təhlil etmə və düşünmə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Tarix, ümumilikdə, bütün bəşəriyyətin inkişaf prosesidir. Bu səbəbdən ilk sivilizasiyalardan günümüzə qədər olan dövrdə baş verən hadisələrin anlaşılması və qiymətləndirilməsi prosesində bəzi filosofların fəlsəfi görüşləri və tarixə baxış konsepsiyası tətbiq olunmalıdır. Tarixin tədrisində integrativ qaydada onun fəlsəfə ilə əlaqəsini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, dünya tarixinin tədrisində Hegel, Toynbi, Veber, Viko və digər filosofların baxışları ilk cəmiyyətlər və siniflər haqqında danışıq, sivilizasiyaların mövcudluq şərtləri, səbəbləri, aralarındakı əlaqə, sivilizasiyaların müxtəlif təzahürləri, fərqli xüsusiyyətləri tarix üçün bir fəlsəfi izah ola bilər. Təhsilalanlar tarix dərslərində bu və ya digər sosial-iqtisadi formasiyaların dəyişməsinin, bir-birini əvəz etməsinin xüsusiyyətlərini, habelə, inkişaflarını, siniflər arası fərqlilikləri və oxşarlıqları öyrənirlər. Tarixi inkişafın davam etdiyi sonrakı dövrlərdə xalqların formalaşması, onların mədəniyyəti, adət-ənənələri, xalqların inkişaf xüsusiyyətləri arasında müqayisə aparılmasında fəlsəfənin sivilizasiya konsepsiyasına inteqrasiya olunması mühüm rol oynayır.

Tarixin tədrisində, həmçinin təhsilalanlar əldə etdikləri biliklərin köməyi ilə tarixi və coğrafi məlumatları da əlaqələndirə bilərlər. Bu baxımdan, II Dünya müharibəsindən sonra dövlətlərin XX əsrdə tarix səhnəsindəki geosiyasi vəziyyətini şərh etmək, coğrafi məlumatlardan istifadə edərək, hansı dövlətlərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qaldığını aydınlaşdırmaq olar. Tarix və coğrafiya fənləri bir-biri ilə sıx təmasdadır, yəni onlar arasında fənlərarası inteqrasiya amili danılmazdır. Bu inteqrasiya genişləndikcə, bir-birinə daha çox nüfuz etdikcə, daha sonra "Tarixi coğrafiya" kimi yeni bir elm sahəsinin inkişafına təsir göstərir [13].

Tarix boyu müxtəlif xalqların mədəni irsinin öyrənilməsi zamanı onların şifahi yaradıcılığına birbaşa müraciət olunur ki, bu, insanların həyat tərzinin və adət-ənənələrinin araşdırılması üçün vacib amillərdən biridir. Bütün xalqların yazı və dünyanı dərk etmə üsuluna qədər yaradıcılığı folklor formalarında müəyyənləşdirilmiş və sonrakı dövrlərdə zaman-zaman kollektiv yaradıcılığın yeni qavrayış metodları onlara əlavə edilmişdir. Xüsusilə qədim dövrlərdən mifoloji ədəbiyyat tarix elminin əsas mənbələrindən biri olmuşdur. Dəqiq mənbələr və xronoloji məlumatlar olmasa folklorda qədim tarixlərin müəyyən izlərini görmək mümkündür. Y.V.Çəmənəminli tarixi kəşf etmək üçün filoloji təhlilə, xalq ədəbiyyatına, adət-ənənələrinə və inanclarına müraciət etməyin məqsədəuyğunluğunu, onların ilk mənbə olmasını yazmışdı. Folklor əsərləri arasında dastanlar tarixilik baxımından, xüsusilə vacibdir. “Kitab-i Dədə Qorqud” türklüyün, o cümlədən Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş dünyasıdır [14].

Tarixin tədrisində Azərbaycan xalqının və digər xalqların tarixi, onların yaratdıqları dövlətlər, müxtəlif tarixi hadisələr müvafiq dövr baxımından araşdırılır. Bu araşdırılma tarix fənninin digər fənlərlə inteqrasiyasında öyrənilsə daha effektiv, keyfiyyətli və məqsədəmüvafiq olar.

Tarix və riyaziyyat elmində anlayışlar, nəzəriyyələr və qanunlar arasında bir inteqrasiya yaratmaq üçün bu sahələri əhatə edən hadisələr toplusu dəqiq araşdırılır, oxşar və bir-birini tamamlayan mövzularla məşğul olmaq planlaşdırılır, müəyyən bir “çərçivə” hazırlanır. Zamanca lokallaşan tarix elmi riyazi tarixlərə əsaslanır; zaman oxu, eradan əvvəl, bizim era dövrü, əsr, qərinə kimi anlayışlar rəqəmsal resurlarla ifadə olunur.

Tarixin kimya ilə inteqrasiyasında, bürünc və dəmirin kəşfi ilə qədim insanların əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi qeyd edildi, tarixi təsnifat dövrləri bürünc və dəmir dövrləri adlandırıldı. İnteqrasiya prosesi qədim insan tipləri, irqlər, təkamül təlimləri, Linneyin, Lamarkın, Darvinin elmi kəşflərindən nümunələr götürərək, biologiyaya münasibətdə, ona inteqrasiyada uğurla tətbiq olunur. Astronomiya ilə tarix arasındakı əlaqə daha da irəli getmiş, dünyanın tarixi ilə yanaşı, kainatın tarixi də öyrənilmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, elmlərarası inteqrasiyada olduğu kimi, fənlərarası inteqrasiya da biliklərin daha asan qavranılmasını, başa düşülməsini şərtləndirir. Tədris prosesində inteqrasiya olunmuş tarix fənninin daha maraqlı, anlaşılıqlı olmasını təmin edir. Tarix fənninin inteqrasiyası həyatla əlaqəli olan tarix elminin tədrisinə, müəllim və şagirdlərdə elmi perspektivin düzgün, hərtərəfli inkişafına kömək edir. İnteqrasiya olunmuş tarix fənni tarixi hadisələri xronoloji olaraq təsvir edir, tarix elminin məzmun standartlarına riayət edən tələblər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini izah edir, sivilizasiyaların formalaşması, Azərbaycanın dünya mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafındakı rolu, mövqeyi haqqında şərhlər verir. İnteqrasiya tarixi faktları, hadisələri, tarixi şəxsiyyətlər və onların fəaliyyətlərini uyğun dövrün tələbləri baxımında elmi cəhətdən qiymətləndirir. Təhsilalanlar fənlərarası, fəndaxili inteqrasiyaya əsaslanaraq, ayrı-ayrı dövlətlərin inkişaf meyillərini, sosial, iqtisadi və siyasi

proseslərini müqayisə edir, nəticələr çıxarmaq və fikirlərini şərh etməyə meyl göstərirlər. Müxtəlif tarixi mənbələri araşdıraraq lazımi materialları toplayır, sistemləşdirir və təqdim edirlər. Müasir modern təhsil prinsipi olan inteqrativlik, inteqrativ tədris proqramları vasitəsilə tətbiq edilməli, mahiyyət etibarilə təhsilalan bir obyekt deyil, bir subyekt kimi təhsildə aparıcı qüvvəyə çevrilməlidir. Buradakı təhsilin məqsədi yalnız hadisələri və onların təzahürlərini öyrənmək deyil, həm də əldə edilmiş bilik, bacarıq və dəyərlərdən müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə etmək, onu tətbiq etməyi bacarmaqdır. Bu cür tədris proqramları təhsilalanlara müxtəlif fənlər arasında müvafiq əlaqələr qurmağa, bilik, bacarıq və anlayışlar arasında dəyərli əlaqələr yaratmağa kömək edir. Çağdaş təhsildə inteqrasiya özünü bir neçə səviyyədə göstərir, həmçinin şagirdlərə təhsil müəssisəsində aldıkları məlumatları məktəb xaricində aldıkları məlumatlarla sintez etməyə, ümumi bir nəticəyə gəlmələrinə kömək edir. Kompüter materiallarından, arxiv sənədlərindən və digər mənbələrdən əldə edilən məlumatlarla tədris müəssisəsində əldə edilən məlumatlar birləşdirilir, dəqiqləşdirilir, müqayisə edilir və yaddaş gücləndirilir. İki və ya daha çox inteqrasiya olunmuş elmlərarası kursun əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplərin sintezi olmaqla fənlər arasında inteqrasiyanı təmin etmək olar. Aparılan paralellər nəticəsində, təlim nəticələrindən yaranan ev tapşırığı tədris zamanı tamamilə yerinə yetirilə bilər ki, bu da təhsil səviyyəsini artıraraq yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Tarixi dövrlərdən, etik prinsiplərdən, dünya mədəniyyətinin həqiqi əsərlərindən və modellərindən istifadə tarixin digər elmlərlə inteqrasiya prosesinin daha yüksək səviyyədə reallaşması üçün bir mühit yaradır. Tarixin tədrisində inteqrasiyadan istifadə etməklə yanaşı, tənqidi düşüncənin formalaşmasına və inkişafına geniş imkan yaranır. Ancaq tarixin tədrisində inteqrasiya prosesini həddən çox tətbiq etmək də doğru deyil, çünki bu təhsilalanları tarixlə əlaqədar əhəmiyyətli bilik və bacarıqlardan yayındıra bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin məzmunu yüksək dərəcədə inteqrativdir, çünki hər sonrakı tarixi mərhələnin hadisələri və təzahürləri müəyyən dərəcədə əvvəlki hadisələrlə əlaqəli və asılıdır. Buna görə də şaquli inteqrasiya prinsipini gözləmədən tarixi meyli anlamaq mümkün deyil. Bu prinsipi gözləmək Azərbaycan tarix elminin təməl xüsusiyyətlərindən biridir. Digər tərəfdən, Azərbaycan tarixi ölkəmizdə yaşamış insanların həyatının bütün sahələrini və təzahürlərini əhatə etdiyi üçün digər elmlər və bilik sahələri ilə yüksək əlaqəyə malikdir. Ona görə də Azərbaycan tarix elminin hər mərhələsində üfüqi inteqrasiya gözlənilməlidir. Bu, tədrisin məzmununun təhsilalanlar tərəfindən qəbul edilməsi üçün zəruri meyarlardan biridir. Bu iki növ inteqrasiyanın Azərbaycan tarixi təhsilində tətbiqi məqsəduygundur. Alimlərin və mütəfəkkirlərin sözlərindən istifadə edərək, fizikanın tarixlə əlaqələrini müasir elmi nailiyyətlər, eləcə də qədim dövrlərdən bu günə qədər kəşf edilmiş elmi biliklər baxımından qurmaq çox mənalıdır.

Dünya ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuş tədris fənlərinin

məzmunu belə bir fürsəti təmin edir ki, tədris olunan dərslərin maksimum dərəcədə mənimsənilməsi təhsil prosesi təcrübəsinə və inteqrasiya bazasına sahib olmalıdır. Müasir dünya təcrübəsində inteqrasiyanın elmi və fənlərarası modelləri mövcuddur. Xüsusilə qərb ölkələrində bu modellər elm məzmununu təhsilalanlara çatdırmaq, onların dünyagörüşünü formalaşdırmaq, öyrənmə prosesinə maraq yaratmaq, tədris prosesində fərdiləşmək, təhsilin perspektivini inkişaf etdirmək və daha təsirli etmək məqsədilə istifadə olunur. İnteqrativ öyrənmə, ilk növbədə, təhsilalanlara yeniliklərə uyğunlaşmaları, əldə etdikləri bilik və bacarıqları həyata müvəffəqiyyətlə tətbiq etmələri üçün inkişaf etmələrinə kömək edir. Bununla birlikdə, inteqrasiyanın həyata keçirilməsində bir sıra uğurlu nəticələrlə bərabər, eyni zamanda bəzi mənfi hallar da ortaya çıxa bilər. Belə ki, tədris prosesində bir çox fənlərə eyni zamanda həddindən artıq inteqrasiya təhsilalanlarda bilik çəşqınlığı yarada bilər, öyrənilən mövzunun həqiqi məzmunundan kənarlaşmaya da səbəb ola bilər. Qarşıya çıxa bilən digər bir problem bəzi müəllimlərin müxtəlif elmlərlə inteqrasiyanı təmin edə biləcək bilik səviyyəsinə sahib olmamalarıdır ki, bu da inteqrasiya imkanlarını minimuma endirir. Beləliklə, tarixin tədrisində inteqrasiya və fənlərarası inteqrasiya çox diqqətlə yanaşılmalı olan vacib təhsil prinsiplərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 2009 // <http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/1491>
2. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodu (Ali məktəblərin Tarix fakültəsi tələbələri üçün dərslik). Bakı: APU-nun nəşriyyatı, 2011, 700 s.
3. Süleymanova A.Y. Ali məktəblərin bakalavr pilləsində “Təhsilin əsasları” fənninin təlim materialları. Bakı: Təhsil, 2014, 400 s.
4. Əhmədova A., Abbasov E, Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri (metodik tövsiyə), Bakı: Kövsər, 2008
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: UNİSEF, 2007, 149 s.
6. Qəhrəmanov A. Orta məktəb üzrə fənn müəllimləri üçün ixtisaslandırma təhsilinin 2-ci modulu üzrə, “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, 69 s.
7. Mehəbov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. ARTPI-nin 80 illiyinə həsr olunur. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı: Mütərcim, 2010, 516 s.
8. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf, 2007, 271 s.
9. Mehdişadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982, 256 s.
10. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. М.: Просвещение, 1971, 160 с.
11. Əmirov M.M. Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2009, 158 s.
12. John Dewey. Experience and education, US: Collier books NY, 1967.
13. Mahmudlu Y., Ağayev S., Xubyarov B., Əlişova H., Hüseynova L., Bəhramova S. Azərbaycan tarixi. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2014, 128 s.
14. Mahmudov Y.M. “Dədə Qorqud Kitabı” - Xalqın yaratdığı və yaşatdığı kitab. s.18 - 35 / Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Tərt.ed. T.Hacıyev. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРЕДМЕТ И МЕЖДИСЦИПЛИННАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Матанат С.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Большое значение имеет рассмотрение междисциплинарных отношений при преподавании различных предметов и их эффективное внедрение в эффективное формирование учебного процесса, повышение эффективности курса, повышение искренности и самостоятельности студентов. Интегративное преподавание истории следует подходу к историческим событиям и событиям с разных сторон и способствует более ясному и детальному их пониманию.

При изучении тесной связи исторической науки с техническими, гуманитарными и естественными проблемами понимается, что междисциплинарная связь и интеграция истории с другими науками изучены недостаточно. В статье будут проанализированы работы советских, зарубежных и отечественных авторов по данной теме и предоставлен более подробный анализ, чтобы изучить пути повышения их квалификации.

Ключевые слова: интерактивный, интеграция, историческая наука, контекст, образование.

HISTORIC SUBJECT AND INTERDISCIPLINE INTEGRATION

Matanat C.MAMMADOVA

SUMMARY

The organization of educational process, increasing the effectiveness of the lesson, students activity, improving the independence and the effective implementation of interdisciplinary relations have a great importance His approach to teaching various aspects of historical events and facts of history is more accurate, detailed understanding can be achieved.

The teaching of history, technical, humanitarian and a close relationship with nature so it is clear that during the investigation, interdisciplinary contacts, history and other subjects, connect and integrate less well studied. The paper of the Soviet and foreign and domestic authors will be analyzed by studying the work on the topic, a more detailed analysis will be given. Studies in other sciences, interdisciplinary communication and integration of the history of the world and of course the realization of educational issues and achieve effective organization of the teaching of history, students synthesize their knowledge, to explore ways to develop the skills to apply it.

Keywords: interactive, enteqraton, history lesson, context, education